

Volodymyr SKLYAR
Kharkiv

**CHANGES OF QUANTITY AND ETHNIC COMPOSITION
OF POPULATION DONETS COAL BASIN:
DONETSK AND LUGANSK REGIONS
(on the Materials of Censuses, 1959, 1989, 2001)**

Research of ethnodemographical processes in Donets Coal Basin was conducted over a period 1959 – 2001. It allowed to expose the basic tendencies of changes, and also to conduct the comparative analysis of ethnodemographical processes in the times of absence of state system (1959 – 1989) and times of independence of Ukraine and on the eve of its gaining (1989 – 2001).

Володимир СКЛЯР
Харків

**ЗМІНИ ЧИСЕЛЬНОСТІ
ТА ЕТНІЧНОГО СКЛАДУ
НАСЕЛЕННЯ ДОНБАСУ:
ДОНЕЦЬКОЇ ТА ЛУГАНСЬКОЇ ОБЛАСТЕЙ
(за матеріалами переписів 1959, 1989, 2001 років)**

Найбільш промислово розвинутим і урбанізованим регіоном України був і продовжує залишатись Донбас. Дослідження етнодемографічних процесів у цьому регіоні за 1959 – 2001 рр. має важливе наукове значення. З одного боку, ці процеси прямо залежать від соціально-політичного розвитку, а з іншого боку, безпосередньо відбиваються на всіх сферах суспільного життя. Джерелами для проведення аналізу змін чисельності та етнічного складу населення Донбасу стали матеріалами переписів 1959, 1989, 2001 років¹. У результаті опрацювання цих статистичних матеріалів були підготовлені таблиці.

На жаль, у сучасній українській науковій літературі поки що відсутні окремі праці, де б вивчались етнодемографічні процеси в Донбасі. Єдиною науковою працею, одним з напрямків якої було дослідження етнічного складу населення цього регіону стала монографія П. Лавріва². Опосередковано ці процеси знайшли своє місце у науковому доробку Ф.Д. Заставного та В.І. Наулка³. При цьому варто звернути увагу на те, що результати перепису населення 2001 року не відбиті у цих роботах. До речі, ще раніше, в 20-ті рр. ХХ ст. дослідження етнічного складу населення “Гірничо-промислового Донецького басейну” було одним із важливих напрямків доробку Т. Олесіюка та А. Хоменка на основі аналізу результатів перепису населення 1926 року⁴.

Загальна чисельність населення Донбасу. Зміни чисельності всього населення регіону мали досить суттєві відмінності за кожним з двох часових періодів. За перший період (1959 – 1989 рр.) загальна чисельність населення Донбасу збільшилась з 6 млн. 714,2 тис. осіб до 8 млн. 168,5 тис. осіб [Таблиця 1]. Тобто, за 30 років приріст склав 1 млн. 454,6 тис. осіб (21,66 %) [Таблиця 2]. Зростання чисельності всього населення Донбасу за цей період стало

наслідком не лише природного, але й механічного приросту. До цього найбільш промислово розвинутого регіону України, перш за все до міст, були спрямовані міграційні потоки не лише з інших областей, але також із території сусідньої Росії.

Протягом другого періоду (1989 – 2001 рр.) чисельність населення Донбасу скоротилась з 8 млн. 168,8 тис. осіб до 7 млн. 365,8 тис. осіб, тобто на 803,0 тис. осіб (9,83 %) [Таблиці 1, 2]. Зменшення загальної чисельності населення цього регіону за 12 років було викликане процесами депопуляції, а також міграційними потоками за межі України, які були зумовлені несприятливим соціально-економічним становищем, особливо в середині 90-х рр.

Суперечливість змін чисельності всього населення Донбасу за двома періодами безпосередньо відбилися і на демографічних процесах і цілому за 1959 – 2001 рр. За 42 роки загальна чисельність населення регіону лише на 9,70 % (651,6 тис. осіб) [Таблиця 2]. Донбас залишався одним з найбільш густозаселених регіонів України. За 42 роки частка цього регіону серед усього населення України дещо скоротилась: з 16,04 % у 1959 році до 15,27 % у 2001 році [Таблиця 5]. Тобто, в цьому регіоні мешкав кожен шостий житель України.

Українці. Чисельність українців у Донбасі, на відміну від усього населення, зростала протягом обох періодів. Зокрема, за перший період вона збільшилася з 3 млн 784,4 тис. осіб до 4 млн. 175,6 тис. осіб, тобто на 391,2 тис. осіб (10,34 % [Таблиці 1, 2]. За темпами приросту чисельності за перший період українці вдвічі поступалися всьому населенню регіону і втричі етнічним меншинам [Таблиця 2]. Серед загального приросту чисельності всього населення Донбасу за 1959 – 1989 рр. українці склали лише 26,89 % *[Підрахунки автора за даними таблиці 2]. Тобто, за цей період українці вже опинилися у меншості серед загального приросту чисельності всього населення, хоча для таких суттєвих змін не було жодних об'єктивних передумов. Незначні темпи приросту чисельності українців у Донбасі за перший період були викликані не низьким природним приростом, а негативним впливом асиміляційних процесів у формі зросійщення, що активно розгорнулося у цьому промисловому регіоні. Українці за радянських часів у Донбасі зазнавали штучної за своєю сутністю мовної та етнічної асиміляції, перетворюючись на росіян українського етнічного походження.

Досить низькі темпи приросту чисельності українців та тлі значно вищих темпів зростання числа етнічних меншин, перш за все росіян, призвели до суттєвих змін етнічного складу населення регіону, і до того ж не на користь українців. Зокрема, якщо в 1959 році українці склали 56,36 % загальної чисельності населення Донбасу, то в 1989 році – лише 51,12 % [Таблиця 3]. До цього варто додати, що рівень частки українців серед усього населення Донбасу був найнижчим, порівняно з усіма іншими областями, за винятком Криму.

За другий період чисельність українців у Донбасі продовжувала зростати, але ще нижчими темпами, ніж за попередній період, до того ж на тлі скорочення чисельності етнічних меншин, перш за все росіян. Так, приріст чисельності українців у цьому регіоні за 1989 – 2001 рр. збільшилася лише на 40,9 тис. осіб (0,98 %), досягнувши в 2001 році 4 млн. 216,5 тис. осіб [Таблиці 1, 2]. При чому, це зростання відбулось лише завдяки Донецькій області, бо в Луганській за цей період спостерігалось скорочення чисельності українців.

Протягом другого періоду продовжував змінюватись етнічний склад населення Донбасу. На відміну від першого періоду, на цей раз ці зміни відбувались на користь українців, що було спричинено скороченням загальної чисельності етнічних меншин за умов, хоча й незначного, але все-таки приросту числа українців. Зокрема, їхня частка серед усього населення Донбасу зросла з 51,12 % у 1989 році до 57,24 % у 2001 році [Таблиця 3].

Незначне збільшення чисельності українців у Донбасі за другий період було викликане не скільки природним приростом, а перш за все, впливом природної етнічної асиміляції в умовах відновлення державної незалежності України. За цей період етнічної асиміляції зазнавали не українці, як це було раніше, а етнічні меншини. Тобто, відбувались зміни етнічної самоідентифікації насамперед тих осіб, які походили з етнічно-змішаних родин, перш за все, з українсько-російських.

У цілому за 1959 – 2001 рр. чисельність українців у Донбасі зросла з 3 млн. 784,4 тис. осіб до 4 млн. 216,5 тис. осіб, тобто на 432,1 тис. осіб (11,42 %) [Таблиці 1, 2]. За темпами приросту чисельності за 42 роки українці переважали етнічні меншини, а в результаті цього і все населення Донбасу [Таблиця 2]. Серед загального приросту чисельності населення регіону

за 42 роки частка українців складала 66,31 % [*]. Враховуючи вплив суттєвих відмінностей у напрямках змін чисельності етнічних меншин та українців за перший та за другий періоди, рівень частки останніх серед усього населення Донбасу за 1959 – 2001 рр. майже не змінився, хоча й дещо зріс – з 56,36 % до 57,24 % [Таблиця 3].

У територіальному розміщенні українців у межах Донбасу за 42 роки також не сталося суттєвих змін, хоча за ступенем зосередження в цьому регіоні українці майже втричі поступалися етнічним меншинам, внаслідок цього і всьому населенню. Зокрема, в 2001 році частка Донбасу серед загальної чисельності українців в Україні складала 11,23 %, серед загального числа етнічних меншин – 29,43 %, серед усього населення – 15,27 % [Таблиця 5].

Таким чином, за 1959 – 2001 рр. відбулись зростання чисельності українців у Донбасі, а також дещо підвищився рівень їхньої частки серед усього населення регіону. Зміни етнічного складу населення Донбасу на користь українців відбулись виключно за рахунок другого періоду, бо за перший спостерігались зворотні тенденції – деукраїнізація регіону.

Загальна чисельність етнічних меншин. Значну частину населення Донбасу складали представники етнічних меншин. За перший період (1959–1989 рр.) відбулось інтенсивне зростання чисельності з 2 млн. 929,8 тис. осіб до 3 млн. 993,2 тис. осіб [Таблиця 1]. Тобто, за 30 років приріст складав 1 млн. 063,4 тис. осіб (36,30 %) [Таблиця 2]. За темпами приросту чисельності за перший період етнічні меншини більше ніж втричі переважали українців [Там само]. До того ж, перевага була не лише у відносних, але й в абсолютних показниках, відповідно, 1 млн. 063,4 тис. осіб та 391,2 тис. осіб [Там само]. Серед загального приросту чисельності населення Донбасу за цей період етнічні меншини складала 73,11 % [*]. Таке інтенсивне зростання було викликане не лише природним, але й механічним приростом, перш за все, завдяки одній лише етнічній меншині – росіянам.

Навпаки, за другий період (1989 – 2001 рр.) відбулось суттєве зменшення загальної чисельності етнічних меншин у Донбасі, і знову-таки за рахунок росіян. За цей час скорочення становило 843,9 тис. осіб (21,13 %) [Таблиця 2]. Завдяки зменшенню чисельності етнічних меншин за другий період, скоротилась і загальна чисельність населення Донбасу [Там само]. Зменшення числа етнічних меншин було спричинено не лише депопуляційними процесами, але частково процесами етнічної асиміляції.

Суперечливий характер змін чисельності етнічних меншин за двома періодами призвів до досить незначного приросту їх числа в цілому за 1959–2001 рр. – на 219,5 тис. осіб (7,49 %) [Таблиця 2]. За 42 роки темпи приросту чисельності етнічних меншин виявились порівняно меншими, ніж приріст числа українців та всього населення в Донбасі, відповідно, 11,42 % та 9,70 % [Там само]. На етнічні меншини припадала третина (33,69 %) загального приросту чисельності населення регіону за 1959 – 2001 рр. [*].

У результаті суттєвих відмінностей у динаміці чисельності українців та етнічних меншин у Донбасі за двома періодами відбувались і суттєві зміни етнічного складу населення регіону. Так, у 1959 році частка етнічних меншин серед цього населення складала 43,64 %, у 1989 році – 48,88 % (максимальний показник), у 2001 році – 42,76 % [Таблиця 3]. Частка етнічних меншин серед усього населення Донецької та Луганської областей була найвищою серед усіх інших областей України, окрім Криму.

Донбас залишався основним ареалом зосередження етнічних меншин в Україні. У 2001 році частка усього регіону серед загальної чисельності етнічних меншин в Україні складала 29,43 % [Таблиця 5]. Для порівняння, частка усього регіону серед загальної чисельності населення та українців була значно меншою, відповідно, у 2001 році 15,27 % та 11,23 % [Там само].

Росіяни. Найбільшою за чисельністю етнічною меншиною не лише в Донбасі, але й в цілому в Україні є росіяни. Зміни чисельності росіян мали досить значні часові відмінності. Головною ознакою першого періоду (1959–1989 рр.) було інтенсивне зростання їхньої чисельності з 2 млн. 551,2 тис. осіб до 3 млн. 595,1 тис. осіб [Таблиця 1]. За цей час приріст складав 1 млн. 043,9 тис. осіб (40,92 %) [Таблиця 2]. За темпами приросту росіяни майже вчетверо переважали українців, до того ж ця перевага зберігалась і в абсолютних показниках, майже втричі [Там само]. За перший період на цю етнічну меншину припадало 71,77 % загального приросту всього населення Донбасу [*]. Тобто, за 1959–1989 рр. загальна чисель-

ність населення цього регіону збільшувалась переважно не за рахунок українців, а завдяки російській етнічній меншині. Таке значне зростання чисельності росіян за цей період було викликане не лише природним та механічним приростом, а стало прямим наслідком процесів етнічної асиміляції (зросійщення).

На відміну від першого періоду, протягом другого (1989 – 2001 рр.) спостерігалось інтенсивне зменшення чисельності росіян у Донбасі з 3 млн. 993,2 тис. осіб до 3 млн. 149,3 тис. осіб [Таблиця 1]. За 12 років скорочення складало 758,9 тис. осіб (21,11 %) [Таблиця 2]. Такі суттєві зміни призвели до зменшення загальної чисельності населення Донбасу. Головними причинами таких змін були як депопуляційні процеси, так і етнічні.

Діаметрально протилежні напрямки змін чисельності росіян за двома періодами мали наслідок – відносно незначний приріст їхньої чисельності за 1959–2001 рр. – 285,0 тис. осіб (11,17 %) [Таблиця 2]. Але при цьому, за темпами приросту за 42 роки росіяни майже не поступалися українцям – 11,42 %, але суттєво відрізнялись в абсолютних показниках – 432,1 тис. осіб [Там само]. Серед загального приросту всього населення Донбасу за 1959 – 2001 рр. частка росіян була досить значною – 43,74 % [*].

Відмінності в темпах приросту чисельності українців та росіян безпосередньо відбивались і на змінах етнічного складу населення Донбасу. Зокрема, частка росіян серед усього населення регіону зросла з 38,00 % у 1959 році до 44,01 % у 1989 році, навпаки, скоротилася до 38,51 % у 2001 році [Таблиця 3]. Тобто, за 42 роки її рівень змінився досить мало. До цього варто додати, що рівень частки росіян серед загальної чисельності населення Донецької та Луганської областей продовжував залишатись значно вищим, ніж в інших областях України, крім Криму.

Характерною ознакою структури етнічних меншин Донбасу було домінування росіян, до того ж, їхня частка зросла з 87,08 % у 1959 році до 90,06 % у 2001 році [Таблиця 4]. Тобто, 9 з 10 представників етнічних меншин регіону належали лише до однієї з них – росіян. Якщо взяти за 100 % загальний приріст чисельності етнічних меншин Донбасу, то частка росіян складала 98,17 % за 1959 – 1989 рр. [*]. За другий період частка росіян серед скорочення загальної чисельності етнічних меншин становила 89,93 % [*]. У зв'язку з тим, що чисельність етнічних меншин, окрім росіян у Донбасі за 1959–2001 рр. скоротилась на тлі зростання чисельності росіян, то загальна чисельність етнічних меншин у цьому регіоні за 42 роки збільшилась виключно за рахунок росіян.

Донбас продовжував залишатись головним осередком територіального розміщення росіян в Україні. Частка цього регіону серед загальної чисельності росіян становила в 2001 році 34,03 % [Таблиця 5]. Для порівняння, частка Донбасу серед загальної чисельності українців була втричі меншою – лише 11,23 % [Там само]. Тобто, в 2001 році в цьому регіоні мешкав кожен 3-й росіянин і лише кожен 9-й українець.

Загальна чисельність етнічних меншин окрім росіян. На відміну від росіян, сукупна чисельність етнічних меншин у Донбасі була значно меншою. За перший період їхня чисельність зросла з 378,6 тис. осіб до 398,1 тис. осіб, тобто на 19,5 тис. осіб (5,15 %) [Таблиці 1, 2]. За темпами приросту чисельності ця група населення значно поступалася українцям (удвічі), а особливо росіянам (усемеро), не кажучи вже про абсолютні показники [Таблиця 2]. Найбільшими за чисельністю етнічними меншинами в Донецькій області були греки, білоруси, євреї та татари, у Луганській – білоруси та татари [Таблиця 1]. За 1959 – 1989 рр. На Донеччині збільшилась чисельність білорусів та татар, а зменшилось число греків та євреїв. За цей же час на Луганщині зросло число білорусів, але скоротилось чисельність татар [Там само].

Частка етнічних меншин, окрім росіян, серед загального приросту чисельності населення Донбасу за 1959 – 1989 рр. складала лише 1,34 %, а серед загального приросту чисельності етнічних меншин – 1,83 % [*]. Досить незначний приріст цієї групи меншин був викликаний низьким природним приростом, впливом міграцій, перш за все, євреїв, а також асиміляційними процесами, головним чином у формі зросійщення.

За другий період спостерігалось значне скорочення сукупної чисельності етнічних меншин, окрім росіян у Донбасі на 85,0 тис. осіб (21,35 %) [Таблиця 2]. Ці зміни були спричинені депопуляційними, асиміляційними, а також міграційними процесами. За 1989 – 2001 рр. спостерігалось інтенсивне скорочення чисельності окремих етнічних меншин, окрім росіян, як у

Донецькій, так і в Луганській областях [Таблиця 1].

Досить суттєве скорочення сукупної чисельності етнічних меншин, окрім росіян у Донбасі за другий період і незначне зростання протягом попереднього – першого, призвело до зменшення загального їх числа в цілому за 1959–2001 рр. Це скорочення складало 65,5 тис. осіб (17,30 %) [Таблиця 2]. До цього варто додати, що зменшення чисельності цієї групи меншин проходило на тлі зростання чисельності українців та росіян [Там само]. За 1959 – 2001 рр. Зазнали суттєвого зменшення чисельність окремих етнічних меншин, окрім росіян, які мешкали на теренах Донеччини та Луганщини [Таблиця 1]. До цього варто додати, що в Донецькій області за цей час зросла чисельність вірменів та азербайджанців [7].

Такі зміни чисельності етнічних меншин, окрім росіян безпосередньо відбилися на етнічному складі населення Донбасу. Рівень частки цих меншин разом узятих серед усього населення регіону був досить незначним і зменшився: з 5,64 % у 1959 році до 4,25 % у 2001 році [Таблиця 3]. Подібні тенденції спостерігались і в структурі етнічних меншин Донбасу, де частка етнічних меншин, окрім росіян зменшилась з 12,92 % у 1959 році до 9,94 % у 2001 році [Таблиця 4].

Територіальне розміщення етнічних меншин, окрім росіян суттєво відрізнялось від інших груп населення. За ступенем концентрації у Донбасі в 2001 році ця група меншин дещо переважала українців, але досить суттєво поступалася росіянам, відповідно, 13,24 %, 11,23 % та 34,03 % [Таблиця 5]. Таким чином, за 1959 – 2001 рр. чисельність етнічних меншин, окрім росіян у Донбасі суттєво зменшилася, зазнала скорочення і їхня частка серед усього населення регіону, а також серед загального числа етнічних меншин.

Отже, дослідження етнодемографічних процесів у Донбасі було проведено як окремо за двома часовими періодами, так і в цілому за 1959 – 2001 рр. Такий розподіл дозволив виявити основні тенденції змін у цілому за 42 роки, а також провести порівняльний аналіз етнодемографічних процесів доби бездержавності (1959 – 1989 рр.) і часів напередодні здобуття та в добу незалежності України (1989 – 2001 рр.). Окремого дослідження потребує мовна структура населення Донбасу, що дещо відрізнялася від етнічної структури населення цього регіону.

*Підрахунки автора за даними таблиці 2.

¹ Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. Украинская ССР. – Москва, 1963. – С. 168, 174; Национальный состав населения СССР. По данным Всесоюзной переписи 1989 г. – Москва, 1991. – С. 78, 80, 82; Про кількість та склад населення України за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року. // Урядовий кур'єр. – 2002. – № 244. – С. 11–12.

² Лаврів П. Історія Південно-Східної України. – Львів, 1996.

³ Заставний Ф.Д. Населення України. – Львів, 1993; Його ж. Географія України. – Львів, 1994; Наулко В.І. Хто і відколи живе в Україні. – К., 1998; Його ж. Динаміка етнічного складу населення України в ХХ ст. // Етнонаціональні процеси в Україні: історія і сучасність. – К., 2001. – С. 46–69.

⁴ Олесіюк Т. Розселення народностей УССР // Соборна Україна. – К., 2004. – С. 37–70; 8. Хоменко А. Національний склад людності УСРР. – Харків, 1929.

ДОДАТКИ:

Таблиця 1.
Чисельність та етнічний склад населення
Донбасу (тис. осіб)

1959	1989	2001
------	------	------

Все населення	6 714,2	8 168,8	7 365,8
Українці	3 784,4	4 175,6	4 216,5
Етнічні меншини	2 929,8	3 993,2	3 149,3
Росіяни	2 551,2	3 595,1	2 836,2
Етнічні меншини, крім росіян	378,6	398,1	313, 1
Донецька:	292,7	302,3	237,1
Греки	93,2	83,7	77,5
Білоруси	63,3	76,9	44,5
Євреї	42,5	28,1	8,8
Татари	24,5	25,5	19,1
інші меншини, крім росіян, греків, білорусів, євреїв, татар	69,1	88,1	87,2
Луганська:	85,9	95,8	87,2
Білоруси	25,9	33,5	20,5
Татари	12,6	11,9	8,5
інші меншини, крім росіян, білорусів, татар	47,4	50,4	47,0

Таблиця 2.
Зміни чисельності та етнічного складу населення
Донбасу (тис. осіб, у %)

	1959 – 1989		1989 – 2001		1959 – 2001	
	тис. осіб	%	тис. осіб	%	тис. осіб	%
Все населення	1 454,6	21,66	-803,0	-9,83	651,6	9,70
Українці	391,2	10,34	40,9	0,98	432,1	11,42
Етнічні меншини	1 063,4	36,30	-843,9	-21,13	219,5	7,49
Росіяни	1 043,9	40,92	-758,9	-21,11	285,0	11,17
Етнічні меншини, крім росіян	19,5	5,15	-85,0	-21,35	-65,5	-17,30

Таблиця 3.
Етнічний склад населення
Донбасу (в %)

	1959	1989	2001
Українці	56,36	51,12	57,24
Етнічні меншини	43,64	48,88	42,76
Росіяни	38,00	44,01	38,51
Етнічні меншини, крім росіян	5,64	4,87	4,25

Таблиця 4.
Структура етнічних меншин Донбасу (в %)

	1959	1989	2001
Росіяни	87,08	90,03	90,06
Етнічні меншини, крім росіян	12,92	9,97	9,94

Таблиця 5.
Територіальне розміщення всього населення, українців, етнічних меншин, росіян, етнічних меншин, окрім росіян у Донбасі (в %)

	1959	1989	2001
Все населення	16,04	15,87	15,27
Українці	11,76	11,16	11,23
Етнічні меншини	30,17	28,46	29,43
Росіяни	35,98	31,66	34,03
Етнічні меншини, крім росіян	14,45	14,87	13,24